999

Ч. 96

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 19.
Відповідає за редакцию: Володимир Гнатюк.

Іван Франко.

ШЕВЧЕНКО

героєм польської революційної леґенди.

У ЛЬВОВІ 1901.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ПЕРЕДМОВА.

Отся розвідка написана була звиш 10 лїт тому, первісно по росийськи, для „Кіевской Старины“. Та там вона не могла бути поміщена з огляду на цензуру. В р. 1894 я переробив її по нашому і надрукував у місячнику „Житє і Слово“ т. I, ст. 373—402, відки й передруковуєсь вона ось тут з деякими змінами. Власне про ті зміни я повинен сказати кілька слів.

По надрукованю розвідки в „Житю і Слові“ прислав менї з її приводу пок. Драгоманов лист з деякими увагами. Поперед усього він спростував деякі помилки, яких я допустив ся не знаючи докладно людей і обставин. І так у моїй розвідцї висловлена була догадка, що Ѳ. Лобода, автор статейки „Мимолетное знакомство мое съ Т. Гр. Шевченкомъ і мои объ немъ воспоминанія“ (Кіевская Ста-

рина 1887, т. XIX, стор. 563 і д.) — се псевдонім самого редактора К. Стар. Лебединцева; отже Драгоманов спростував, що се невірно, бо Лобода — окрема людина від Лебединцева.

Далї пояснив Драгоманов справу конфіскати Кулїшевої „Граматки“. Не треба думати — писав він, — що се була така конфіската, як у Австрії (в Росиї се називалиб „арестованіе книги“), а могла бути звичайна заборона книгарям, щоб не сьміли держати книжки в вітринах анї продавати її. В таких разах заборона скріплює ся ще тим, що полїция йде до книгарського маґазину, обвязує всї екземпляри книжки шнурком, припечатує кінцї шнурка і лишає пакети в маґазинї, „аж до дальшого розпорядженя“. Таке заряджене буває для книгаря не то що не шкідливим, а навіть навпаки, нераз нагонює йому до кишенї добрі бариші. Зваблена забороною публїка допитує ся за книжкою і книгарь, не рушаючи печати, видобуває з пакета обережненько екземпляр за екземпляром і продає його — розуміють ся, довіреним людям, прим. студентам, і розуміють ся, за подвійну або й потрійну цїну. Так могла й заборонена „Граматка“ по кількох роках дістати ся

в руки Честахівського, міг навіть розійти ся весь її наклад.

Врешті висловив пок. Драгоманов сумнів, чи до речи я приточив до свого викладу про початок отсеї леґенди Цеґлевича та його „Інструкцию“. По думці Драгоманова леґенда могла бути давнїйша і повстати десь далї на заходї. На скільки йому пригадуєть ся, щось подібне оповідано в Америцї з приводу аґітациї Джона Брауна за визволом Неґрів. Подаючи тут сю думку пок. фольклориста як вказівку для дальшого досліду, я зі свого боку не вважаю можливим на її основі змінити свій погляд. Браунова аґітация за увільненем Неґрів припадала, як відомо, на р. 1854—1858; д. 2 грудня 1858 р. Брауна повішено в Чарльстаунї. Значить, хоч би справдї про Брауна говорили щось подібне, як Поляки про Шевченка (майже в тім самім часї, 1859 р.), то все таки маємо давнїйші зразки тої леґенди, причеплені до подій 1846 року в Галичинї. Правда, й тут можна би сказати, що причеплено сю леґенду до тих подій іще пізнїйше, аж 1863 р. (Сахер), так що й сим не виключено можливости, що леґенда не польська, а американська і під впливом аболїціонїстичної аґітациї в Америцї 1854—59 р.,

голосної тоді і в Европі, перейшла й до нас і знайшовши анальоґічний „вулканїчний“ ґрунт причіпляла ся за чергою до ріжних видних його дїячів. Такий мабуть був хід думок пок. Драгоманова, не розвинених зрештою ширше в його листї. Сї думки могли-б мати певну опору тілько тодї, колиб справдї сконстатовано, що анальоґічне — і яке? — оповіданє про Дж. Брауна істнувало і було перед 1859 р. розширене по Европі (навіть у Київщинї серед польської шляхти, до якої належав автор дописї „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“, і колиб було напевно відомо, коли писав свої спомини Сахер, зглядно, чи не писав їх перед Брауновою аґітациєю? Не маючи можности відповісти на сї питаня і не находячи в доступних менї (енцикльопедичних) біоґрафіях Дж. Брауна нїякої згадки про його „катехізацию з зернами“, я, як сказано, лишаю зачінченє своєї статї без зміни.

Врештї деякі дрібнїйші поправки і доповненя, пороблені на основі праць опублїкованих по р. 1894, подаю в нотах до свойого тексту.

Ів. Франко.

Львів д. 8. жовтня 1901.

Шевченко і як поет і як чоловік — поява така незвичайна та характерна, що мусїла звертати на себе увагу сучасних і то не тілько тих, що були прихильні його провідним думкам, але також і в неменшій мірі й тих, що були противні тій дїяльности з політичних і соціяльних причин. Дотеперішні біографії та характеристики поета опирали ся головно — і зовсїм природно — на матеріялах достарчених людьми прихильними до поета, сьвідками його щасливих або нещасливих пригод, дуже часто людьми, що хилили ся до него з горячим ентузіязмом молодости, з пошаною і любовю дітей до батька, поклонників до національного поета і віщуна народнього відродженя. Се й зовсїм природно, бо звичайно такі люди вміють найбільше сказати про поета, збере-

гаючи в своїй тямці кожду стрічу з ним, кожде його слово, кождий учинок.

Та про те не годить ся забувати, що для написаня повної біографії поета, опертої на широкім культурно-історичнім тлї, конче треба вислухати й голоси сторін неприхильних поетови, голоси його натуральних, політичних чи суспільних противників. В нашім випадку таких противників усего два: росийське чиновництво „отъ нижняго края даже до вышняго“, і польська шляхта українська, що в часах Шевченкових, в часах кріпацтва не без певної рації могла ще вважати і дійсно вважала себе панею всеї правобережної України, Волині та Поділя. Отся шляхта, заможна, впливова та інтелїґентна, пильно слїдила за всїм, що дїяло ся довкола неї; тим то й не диво, що така поява, як Шевченко, не могла уйти її уваги. В польських часописях виданих у Вільні, Варшаві, Львові, Кракові, Познані, Парижі та Льондоні стрічаємо чимало кореспонденций з України, Волині та Поділя, а в них попадають ся часто й інтересні звістки про український рух, — звістки доси майже зовсїм не використані істориками нашого духового розвою. Що в 40-вих і 50-тих роках 19-го в., го-

ворячи про український рух, годї було поминути Шевченка, Кулїша та Костомарова, се зовсїм ясне, і для того ті дописи подають богато цїкавого матеріялу, звісно, не до біоґрафій тих наших великих письменників, а до характеристики часу і суспільности, серед яких їм приходило ся жити й працювати. Не думаючи тут систематично зводити в купу і розбирати весь матеріял того рода, хоч і як пожиточною та вдячною була-б така робота для історика руско-польських міжнароднїх відносин в минулому столїтю, я зупиню ся тілько на деяких епізодах з того обсягу, а спеціяльнїйше займусь дослїдом про одно оповіданє, яке в польських дописях находимо привязане до імени Шевченка.

I.

(Епізод з „Граматкою“ Кулїша і мораль того епізоду, висловлена в „Wiadomościach polskich“. Статя „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“ і оповіданє про соціяльну пропаґанду Шевченка серед мужиків. Полеміка з тою статею Єжа-Мілковского і друга редакция оповіданя про Шевченка у Брон. Залеского.)

В своїй „Історії рускої лїтератури“ (ч. Ш.) присьвятив проф. Огоновський Ку-

лїшеви простору і дуже старанно оброблену розвідку. О скілько можемо оцїнити, розвідка ся, одна з найлїпших і найдокладнїйших у всїм дїлї проф. Огоновського, подає богато біоґрафічних та історико-лїтературних подробиць доси незвісних, а зачерпнених мабуть від самого Кулїша або від осіб, що стояли з ним у довголїтнїх близьких зносинах. В тій розвідцї проф. Огоновський присьвятив — і справедливо — окремий уступ розборови Кулїшевої „Граматки“ виданої в р. 1858 (стор. 182—185). Що при тім він анї словечком не згадав про цїкаву історію, яка стала ся з тою „Граматкою“ на Українї, а власне в київській ґубернії, се очевидно не вина нашого вченого професора, а доказ хиба того факту, що ся історія в тих кружках, які достарчали йому матеріялу про Кулїша, або не була зовсїм звісна, або тепер забула ся*). А шкода, бо історія се характерна і ще й нинї не втратила інтересу.

---

*) Те саме треба сказати й про найновійшого Кулїшевого біоґрафа Шенрока, який у своїй статї про Кулїша (Кіевская Старина, 1902) нїчого не згадує про пригоду з його „Граматкою“.

Докладне оповіданє про сю історію находимо в дописї з Київа, поміщеній в N. 30 „Wiadomości Polskich“ з р. 1858, видаваних у Парижі пізнїйшим патером Валєріяном Калїнкою, під патронатом князя Адама Чарторийського — значить, в орґанї аристократично-клєрикально-консервативнім. Згадавши з початку дописї про повстанє українсько-руської лїтератури від Котляревського, автор переходить до 40-вих років, говорить не дуже докладно про тайне товариство українофільське (Кирило-Методієве брацтво), до якого належали Кулїш, Костомарів і Шевченко, „a także niektórzy obywatele okoliczni“ (очевидно Поляки? — додаток, як знаємо, зовсїм фантастичний), далї про арешти і висилку тих трьох письменників; „prócz tych trzech, o ile wiem, nikogo więcej nie aresztowano“ — знов, як бачимо, автор не дуже добре знав те, про що писав, та се можна звинити тим, що справдї арешти і процес братчиків вели ся з великим поспіхом і дуже потаємно. Як характерну прикмету росийського уряду підносить автор далї те, що він одною рукою карав, а другою гладить і що по кількох лїтах висилки Костомарова і Кулїша знов пущено на волю. Д. Кулїш отсе видав у

1858 р. „Граматку“ для українського люду. Її почали продавати і роздавати по селах, та польська шляхта діставши її до рук страшенно перелякала ся. В „Граматці“, бач, говорено про „Ляхів“ з нехітю, як про чужих, захожих людей, говорено про боротьбу з Ляхами, про гайдамаччину, вказувано народови якийсь слушний час у будущині, одним словом, у тій „Граматці“ по за азбукою та псальмами зложена була цїлковита, систематична пропаґанда соціяльної і попереду усього антіпольської революциї. Не диво, що шляхта мала чого лякати ся і шляхетський маршалок київскої ґубернії*)

*) Той маршалок називав ся Октавій Ярошиньский і вибраний був маршалком київскої ґуб. 1857 р. Ось як характеризує його в своїх споминах Т. Бобровский: „Był to człowiek wcale miernych zdolności i jeszcze mniejszego wykształcenia, a nawet zaniedbanego wychowania. Opowiadano, ze w r. 1831 zaskoczony rewolucyą w Warszawie, gdzie na uniwersytet uczęszczał, bił się dobrze wśród „dzieci warszawskich“... W rozmowie jego trudno było dopatrzeć sladów wyższej kultury umysłu w jakim kolwiek kierunku, bądź na ławie szkolnej, bądź później oczytaniem nabytej. Rozmowa jego najczęściej dotyczyła stosunków i działań oficyalnych, a w tej rozum swój, stanowisko i znaczenie z rzadkiem samochwalstwem wysławiał. W obcowaniu towarzyskiem

uznał za rzecz przyzwoitą zaskarżyć urzędownie dziełko przed księciem Wasilczykowym“ (тодїшнїм київським генерал-губернатором). „Кн. Васильчиків також признав конечним задержати по книгарнях усї примірники сего букварика, його відбирали навіть у приватних осіб.“

Кілько правди в сих відомостях, ми очевидно не можемо сконтролювати, бо нїякої другої реляциї про сей факт не стрічали. Та що найменше оповіданє про конфіскату „Граматки“ кн. Васильчиковим в р. 1858 не видаєть ся нам зовсїм вірним. Ми маємо звістки, що сю „Граматку“ ширено між народом ще геть пізнїйше. Лїтом 1861, коли Шевченка по-

---

nie umiał jednać sobie ludzi, odtrącając naprzód nieprzyjemną powierzchnością, następnie zarozumiałością i pychą. Z wyrazu twarzy i obejścia wyglądał raczej na żółciowego i ambitnego sowietnika której z rządowych dykasteryj, niż na reprezentanta szlachty... Nasz wielkorządca książę Wasilczykow miał go za Salomona, podporę tronu i męża wielkich wpływów społecznych. W kwestyi włościańskiej był tak dobrze jak i większa część naszego ogółu zupełnym ignorantem.. Z właściwą sobie arogancyą wydrukował w „Russkiej Biesiadzie“ swój projekt, osnuty na przewrotnej i razem naiwnej myśli wyeskamotowania włościanom znacznej części ziemi przez nich dotąd używanej“. (Tad. Bobrowski, Pamiętniki II, 98—99)

ховали під Каневом і його товариш Грицько Честаховський пильнував сипання могили над його домовиною, він продав у Каневі і в околичних селах кілька сот примірників українських видань, в тім числї й Кулїшевої „Граматки“, яка й сим разом нагнала трівоги польській шляхті, так що та знов обернула ся до кн. Васильчикова з просьбою, щоб усї українські писаня, а особливо твори Шевченка і Кулїша, були заборонені. Кн. Васильчиків, як оповідає д. Білик у „Кіевской Старинѣ“ (Тревога надъ свѣжей могилой Шевченка. К. Стар. 1886, т. XIV. стор. 7—19),вияснивши безпідставність польських скарг і доносів, відкинув сю просьбу з виємком одної „Граматки“ Кулїша, яку він справдї (значить, другий раз!) заборонив, мотивуючи се ось як: „Сельскія школы въ здѣшнемъ краѣ открыты правительствомъ и имъ же разосланы для обученія крестьянъ русскіе буквари, а потому другіе буквари не должны быть допускаемы въ этихъ школахъ.“ Коли кн. Васильчиків так арґументував у 1861 р., то нема причини думати, щоб він інакше дивив ся на се дїло і в 1858 і можна догадувати ся, що й тодї він заказав тілько допускати „Граматку“ до шкіл, але істо-

рію з її цїлковитою конфіскатою і відбиранєм примірників від приватних людий шляхетний дописуватель причинив мабуть з власної фантазиї.

Врештї треба додати, що автор дописї до „Wiadomości polskich“ не похваляє сего кроку маршалка київської шляхти. По його думцї пропаґанда Кулїша, Шевченка й инших українофілів звернена не тілько проти Поляків, а властиво не стільки проти Поляків, скільки проти Росиї, хоч у виданях українських сего треба дочитувати ся між стрічками. Вже з огляду на се не можна похвалити денунціованя української „Граматки“ перед росийськими властями польською шляхтою, бо-ж після законів Ману вороги наших ворогів — наші союзники. Дописуватель детально розбирає Кулїшеву „Граматку“, щоб доказати, що Поляки без потреби так дуже злякались її. Та все таки треба, щоб Українцї порозуміли свою ролю супроти Поляків і Москалїв, і от дописуватель обертаєть ся ось із якими словами „do p. Kulisza i jego zacnych rodaków: „Równie jak wy, i my pragniemy, aby naród małoruski dojrzał do owych wielkich wysileń od Boga wskazanych, o których mówi pieśń (цитуєть ся приведений

у „Граматцї“ шматок фальшованої думи). Ale narody, mówi ta sama pieśń, mają swe odwieczne granice, które próżno chcieć przekraczać. Historya skupiła narodowość ruską po tamtej stronie Dniepru, jej sercem są dzisiaj słobody ukraińskie. Ukraina przeddnieprowa, orężem polskim zdobyta i broniona, zaludniona tym samem ludem, który z łona swego wydał szlachtę, jest i da Bóg nie przestanie być polską prowincyą. Ilekroć po nią sięgać będą małoruscy patryoci, tylekroć zamiast bratniej dłoni, która ich czeka z pomocą, znajdą jednego więcej nieprzyjaciela“ (стор. 133).

Значить, по Дніпро сягала ще в 1858 році Польща; навіть правобічний народ український автор допису вважав польським з тої оріґінальної причини, що він колись з лона свого видав шляхту, яка потім відрекла ся його. Український патріотизм добрий на лівім боці Дніпра, де він як аванґарда Польщі мусить бороти ся з Московщиною. Здобуваючи там для себе ґрунт, Українці будуть трактувати ся Поляками після законів індийського Ману. Але коли Українці посьміють сягнути на правий бік Дніпра, по провінцию завойовану польським оружем, тоді — даруйте, панове! Закони Ману в кут, а вороги наших ворогів ста-

ють ся нашими ворогами, і ми (Поляки) готові навіть у наших сильнїйших ворогів (Москалїв) просити помочи проти наших слабших ворогів (Українцїв). Так говорили аристократи польські.

Майже рік після сеї допису появила ся в крайно демократичнім журналї „Przegląd rzeczy polskich," виданим також у Парижі під патронатом „ґенерала" Мєрославского простора статя „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski". Статя очевидно написана також на Українї, в Київській ґубернії („nie będę tu — пише автор — rozstrzygał, czy słusznie gubernialny n a s z marszałek zaprotestował przeciw pracy Kulisza"). Автор згадує на початку про так звану українську школу в польській лїтературі, яка поетизувала козаків Запорожцїв та Сїч, та додає, „że cała ta apologia (?) kozaczyzny odbyła się bez najmniejszej świadomości ludu, którego przodków poetyzowano tak hojnie i zamaszyście. Co ciekawsza, że nie tylko lud był obcy temu intelektualnemu ruchowi, ale zredukowany do najprozaiczniejszego stanu pańszczyźnianego chłopa, traktował się jako gmin, brał batogi na stajni, służył za stróży po karczmach, odbywał powinności poddańcze, czyścił buty lub obnosił półmiski

wtedy własnie, gdy w prostej linii poprzedników jego poetyzowali nasi poeci, a szlachta w salonach zachwycała się tymi utworami. Zawinięty w różową okładkę Glüksberga lub Zawadzkiego (віленський книгарь) kozak wyglądal na poetyczną figurę, miał pewną rolę w historyi i romansie, znany był arystokracyi polskiej, i najdelikatniejsza rączka niejednej ukraińskiej piękności z pewnem uczuciem roskoszy muskała w wyobraźni wąs jego czarny; gdy w rzeczy samej ostateczne zapoznanie plemienia tego i znicestwienie moralne było istotnym i jedynym jego udziałem. Jakoś tak to wszystko zdawało się u nas naturalnem, że nikt nie spostrzegł tej krzyczącej sprzeczności, nikt nie porównywał Sierków, Neczajów, Tarasów, Nekrasy, Nalewajków, Niebaby z tymi Hryćkami, Iwanami, Kuźmami, Mykołami, którzy zmywali nam w kredensie talerze, rąbali drwa i gnój wywozili z obory. Co większa, sami oni nie wiedzieli o swej sławie w książkach. Zabierano im przez pośrednictwo bab i pokojówek najpiękniejsze podania, najrzewniejsze dumki, robiono z jednych ballady i powieści, drugie kładziono na nuty, ale przedział klasy szlacheckiej od gminu trwał statecznie i był ogromny. Nie powiem, żeby go cechowała umyślna chęć pogardy i spodlenia, ale się zagnież-

dziła pewna kastowa różnica i powiodła oba stany różnemi drogami, tak że się w żaden sposób w moralny sojusz związać nie mogły. Ktoś nie znający tego wypadku społecznego, żeby stworzył sobie pojęcie o Ukraińcach z poezyj naszych*),musiał by przyjść do wniosku, że składamy pewną społeczność opartą na heroicznej, bogatej i ludowej poezyi, ale nigdy, że jesteśmy do ludu tego w stosunku, jak plantatorowie amerykańscy do negrów, chociaż ten stosunek na pozór zdawał sie być prawdziwszym.

„Oprócz tego nienaturalnego położenia było jeszcze inne, krwią zapisane na historyi kartach, a stanowiące nie dla jednego ukrainomana szkopuł, o który rozbijały się wielkie talenta, jak zaporozkie czajki na Dnieprowych progach. Czuto moralnie potrzebę spolszczenia kozaków, chciano w nich widzieć przyjaciół a nie wrogów, a jak na przekorę najwydatniejsze historyczne sceny leżały w wojnach Nalewajki,Pawluka, Chmielnickiego, Paleja i Żeleźniaka. Były to w straszliwy sposób piękne i poetyczne obrazy krwi i mordów, namiętności i zapamiętania;

*) Specimen такого наівного вказав я в „Зорі“ 1892 р. в замітці про „Нїмця-украïнофіла“ Мауріціуса.

męczarni i ofiar było tam tyle, że poeta nie miał potrzeby uciekać cię do zmyśleń i skąd inąd czerwonej pożyczać farby... Lecz wszystkie te wojny były to walki o niepodległość, nosiły cechę upartej chęci wyjarzmienia się z pod lackiej władzy. Jakże malować te obrazy? Kogo tu zamianować bohaterem i męczennikiem sprawy? Więc jedni, jak na przykład Zaleski, sięgali po za Koliszczyznę i malowali czasy, gdy Ukraina i Polska na wspólne chodziły wyprawy pod mury Moskwy i Smoleńska, nad Dunaj i Cecorę; inni, jak naprzykład Goszczyński, nie mogąc zakryć sprawy, przerzucali się jawnie na stronę hajdamaków; a inni jeszcze, jak naprzykład Czajkowski, natworzyli nam kozaków-przyjaciół, coby duszę oddali za Lacha. Myśmy to wszysko przyjmowali za dobrą monetę, nie przesądzali kwestyi głębiej i koniec końców poetyzowali dziadów, a w skórę bili rodzoniuteńkich wnuków".

Я не міг собі відмовити приємности навести дословно весь сей довгий уступ, по моїй думці найкрасшу і найдосадніїшу критику цілої т. зв. української школи в польській лїтературі, написану польським шляхтичем і патріотом.

Далї автор розповідає побіжно про перші початки українськоï лїтератури за Днїпром і її зміст від тодї, коли вона скріпила ся „potężnymi talentami Osnowianeńka, Maksymowicza, Gogola, Czużbińskiego, Szewczenka, Kostomarowa i Kuleszy.“ В 40-вих роках пляни і наміри Українців з обсягу артистичного перейшли далї, і от „w r. 1846 dowiedzieliśmy się nagle, że kibitki moskiewskie pozabierały Kostomarowa Kuleszę i Szewczenka; Moskal powtrącał ich do kazematów, ale śledztwo o jakimś spisku ciągnął w największej tajemnicy. Zbytecznym byłoby dodawać, (і булоб цїлковитою неправдою, додамо ми), że równocześnie z tą katastrofą wzbroniono drukować książki w małoruskim języku i od tej daty literacki pierwiosnek Małorusi, ścięty północnym wiatrem, żyć przestał.“

Далї підносить автор, що українські письменники, думаючи про самостійність України, почали від того, що виступили ворожо проти Поляків. „Równocześnie, kiedyśmy wysławiali kozaków i Ukrainę, oni za Dnieprem przeklinali Unię, a z nią Lachów i Żydów.“ А тимчасом дїдичі на лївім боцї Днїпра помосковщені і здеморалїзовані далеко більше, нїж на правім,

і тим то й стан народа там гірший „Niepodobieństwem jest, żeby tacy pisarze, jak Kulesz, Kostomarów i Szewczenko nie widzieli tego stanu rzeczy, i bodaj czy nie szlachetne współczucie dla tego ciemiężonego ludu podało im myśl wyzwolenia go z pod władzy panów. Kulisz wzdłuż i poprzek przeszedł Ukrainę, zbierał podania, skazki, rozkopywał mogiły, przerysowywał stare cerkwie, bratał się z ludem, przebrany w świtę prostą, siadywał z nim w karczmie i w chacie i poznał doskonale dobre i złe jego strony, zbadał go jak nikt dotąd pod względem języka, obyczajów i charakteru, dowodem czego mogą służyć dwa tomy wydane przez niego niedawno pod tytułem „Notatki o południowej Rusi.“ Szewczenko chodził też pomiędzy ludem, bratał się z nim, pił w karczmach, ale bardziej sam był poetą jak zbieraczem, więcej rozsypał myśli pomiędzy lud, niż zebrał od niego i wcielił do książki. Jego poezye pisane są wybornym i czystym językiem ukraińskim, noszą wysoką cechę narodowości, są często za gwałtowne, za rozpaczliwe, za hajdamackie. W tych, które mógł drukować, rżnął on Lachów i Żydów, a w tych. których niemógł, rżnął nadto pomieszczyków, Moskali i cara. Widocznie marzył o wyzwoleniu się

Ukrainy i samobytnem jej życiu i przesiąkł cały zasadą bezwarunkowej swobody i równości. Wstępując do karczmy i przy czarce bratając się z ludem, mówił mu, że starszyzna moskiewska dla tego trzyma ich za czupryny, że nie rozumieją swej siły i że tak będzie dopóty, dopóki oni będą tak durni i płochliwi jak owce. Dla oczywistszego przekonania ich o potędze zbiorowej ludu, o znaczeniu przeważnem gromady dobywał z kieszeni garść pszenicy i biorąc z niej ziarnko po ziarnku układał je na stole, nazywając każde carem, księciem, grafem i jenerałem, sprawnikiem; za szeregami tymi dodawał długi szereg pomniejszych siepaków policyjnych i pomieszczyków, a gdy tak rozklasyfikował i ułożył całą starszyznę, brał potem w dłoń pełną garść pszenicy i mówił: „Oto jest starszyzna, a oto lud; teraz widzicie wyraźnie, gdzie car, gdzie jenerał, gdzie siepaka i pomieszczyk. No, patrzcież, gdzie oni teraz?“ I to mówiąc, garść pszenicy ciskał na owe szeregi starszyzny. Chłopi dziwili sie bardzo (?), że w kupie nikogo ze starszyzny odszukać nie mogli“.

На сьому кінчу виписки з сеї інтересної статї, якій очевидно й паріські її видавці признавали чимале значінє, коли

видали її також окремою відбиткою зі згаданого журнала. Додамо ще тільки, що „Граматку“ Кулїшеву автор уважає зовсїм не такою невинною, як дописувателъ „Wiadomości polskich“. Прінціпіяльно вона антімосковська, бо писана з укритою думкою про полїтичну самостійність України, з такою самою думкою, на якій опираючись і Поляки старають ся „odbudować naszą prastarą Polskę, wydzierając ją z rąk Germanów i Waregów.“ Але „Граматка“ також антіпольська, коли говорить про розселенє Малорусів не то що по за Днїпро, але аж поза Карпати. „Tu się mimowolnie spotykamy, a raczej rozmijamy w trochę śmieszny sposób z p. Kuliszem. Bo kiedy on zachodzi od Dniepru aż pod Karpaty, my jednocześnie od Wisły zachodzimy aż za Dniepr i krzyżujemy się w tem wytykaniu granic. Oczywista, że ktoś z nas chodzi z jeometrycznym łańcuchem po cudzym gruncie.“ Далї автор доказує, що тілько в союзї з Польщею і то — характерно для співробітника демократичного журнала — в союзї з польською шляхтою Україна може надїяти ся красшої будущини.

Та по думцї иньшого, ще яркійшого „демократа“ польсько-українського, Зи-

ґмунта Мілковского (звісного повістяря Т. Т. Єжа) автор повисшої статї за далеко посунув ся в своїх концесіях для украïнського елемeнту. Чи Поляки несли на Украïну свою польскість, католицизм? Нї, вони несли свободу. Козацькі бунти, то була революция дичі против цівілїзациї. Украïнець, що пригорне ся до цівілїзациї і свободи, eo ipso стаєть ся Поляком. Украïна може бути тілько польською або варварською і дикою; польонїзация, се властиво цівілїзацийна місия Поляків на Украïнї. (Słów kilka o Rusi, в тім же журналї Przegląd rzeczy polskich, Paryż 1859, zesz. III, 10).

Як бачимо, в усїх отсих розмовах польських публїцистів богато навчаючого, та богато й мимо волї комічного. Їм мабуть і не снило ся, що один факт, такий як знесенє кріпацтва і визволенє люду, від разу і на завсїгди розібє їх мрії про Польщу до Днїпра і посуне її границї геть-геть по за Прип'еть і Сян.

Але лишаючи на боцї полїтику ми обернемось тепер до того фольклористичного зерна, що находить ся в повисшій виписцї, а власне до оповіданя про те, як Шевченко при помочи зерен

пшениці пропагував соціяльний переворот. Кілько правди в тім оповіданю?

Нам здає ся, правдивий хиба той факт, ствердженый многими сьвідками, що Шевченко любив носити в кишенях якесь зерно — пшоно чи навіть овес, яким закусував після чарки, „щоб продирало“, як сам говорив гумористично. Все инше рішучо треба віднести до мітольогії.

Та поки стрібуємо докладнійше мотивувати сей свій суд, мусимо замітити, що иньший Поляк, сим разом особистий знайомий і приятель Шевченка, Бронїслав Залєский, передав нам іще один варіянт сего самого оповіданя в примітці до одного листа Шевченкового, писаного до него. Залєский не вагує ся вложити се оповіданє в уста Перовського, коменданта Закаспійського краю в часі, коли там пробував Шевченко, чоловіка, що по сьвідоцтву Турґенєва поводив ся з Шевченком доволї гуманно. „Коли вставлювали ся за Шевченком до Перовського — пише Залєский — той оповідав анекдот, що Шевченко бувши в Київі професором малярства, одягав ся в свитку і заходив до коршем, де збирав ся народ — а мав звичайно повні кишенї пшениці. Впровадивши своїх слухачів в добрий гумор роз-

мовою та піснями, виймав зерно і наклавши його на столї питав, що би се значило? По хвилї відповідав сам, що воно означає царя. Дальше довкола него клав ряд подібних зерен і називав їх мінїстрами, ґенералами, ґубернаторами. Дальший круг творили низші урядники, ще дальший поміщики (obywatele ziemscy), так звані пани. Уложивши се все казав мужикам добре придивити ся тим зернятам, а потім добував з кишенї цїлу жменю пшеницї і засипав нею всї уложені круги, додаючи: „А се мужики, ми! Найдїть тепер царя і ґенерала і ґубернатора і пана!“ Перовський розповівши се звичайно кінчив тим, що чоловік, який забавляє ся такими проповідями — небезпечний, і що пустити його між народ не можна. Се була причина, чому Шевченко не вважаючи на дуже численні стараня був увільнений пізнїйше від иншихъ.“ (Листочки до вінка на могилу Шевченка — Лїтерат. наукова бібліот. кн. 6, ст. 49—51).

Що се фантастичне оповіданє зовсїм безпідставно вложене в уста Перовського, легко зміркувати хоч би з того, що Перовський дуже добре мусїв знати, в чім властиво обвинуваченo Шевченка і для чого царь так остро покарав його; мусїв

знати, що Шевченко нїколи не був професором малярства в Київі, а тілько був ним іменований саме перед арештом. А в тім майже повна ідентичність подробиць і факт, що Залєский писав свої примітки до листів Шевченка по виїздї за границю, в Парижі, може десь при кінцї 60-тих років або й ще пізнїйше, кажуть нам догадувати ся, що тут польського письменника омилила память (се з ним бувало часто) і що він вложив в уста Перовського оповіданє, яке певно колись давнїйше вичитав у цитованій нами статї, а може — що не менше правдоподібне — чув від кого небудь приїзжого з Украïни. Що обі повисші версиї занадто схожі з собою, а-щоб могли повстати незалежно одна від другої, в Київщинї і в Оренбургї, що обі вони походять з одного жерела, а властиво, що версия Залєского походить, посередно чи може й безпосередно, з версиї уміщеної в статї з 1859 року, — се покаже нам порівнанє їх з иншими, старшими версиями сеї революційної леґенди.

Що від Поляків ся леґенда перейшла в кінцї й до Українців, се не повинно дивувати нас; дивнїйше буде хиба се, що вона між ними дуже слабо розширила ся. О скілько знаємо, про неї зга-

дує тільки один Ѳ. Лобода в своїй замітці „Мимолетное знакомство мое съ Т. Гр. Шевченкомъ и мои объ немъ воспоминанія“ (Кіевская Старина 1887 т. XIX. стор. 563–577). Свої малозначні спомини д. Лобода „уснастив“ декількома анекдотами, які більше характеризують балагурсько-беллетристичну вдачу автора, ніж особу і житє Шевченка. Між иньшим пише він там, що в середині 1859 року познайомив ся з Шевченком у Київі по його визволеню з арешту. Коли вірити д. Лободї, Шевченко був арештований „Черкасскимъ исправникомъ Табачниковымъ послѣ извѣстной катехизаціи съ зернами, произведенной Тарасомъ въ какой то корчмѣ въ состояніи невмѣняемости“ (l. cit. 569). Як виглядала ся „звісна катехізация з зернами“, д. Лобода не описує — легко зрозуміти, для чого. Та проф. Огоновський у своїй Історії руської літератури (т. II, 507) незвісно з якого жерела ось як описує сю катехізацию: „Тарас узяв мякушку хлїба і зробивши одну більшу кулю поставив її на столї та казав: „Дивіть, дїтоньки, се царь.“ Потім скрутив кілька меньших галочок, поклав їх навкруги великої і пояснював: „Ось царська семя.“ Відтак довкола сих кульок

наклав ще менші галочки і звістив: „Видите, брати, се ґенерали-пани!“ Опісля випитував він присутних громадян із наглядної сеї демонстрації. В кінци взяв Шевченко в обі пригорщі жита і засипавши царя, єго семю і ґенералів крикнув: „А ось нарід!“ Ледви скінчив Тарас свою катехізацию, аж ось схопив його жандарм і відвіз його в Мошни, а відтіля відставлено поета в Черкаси.“

Що в сьому оповіданю нема анї зерна фактичної правди, се, думаю, легко доказати. Коли вірити д. Лободї, Тарас говорив свою катехізацию „в состояніи невмѣняемости,“ тобто пяний до безтями; методичність демонстрації, яку рисує проф. Огоновський, при такім стані неможлива. З Чалого (Жизнь и произведенія Т. Шевченка, 141) ми знаємо, що він був арештований дня 20 липня*) коло села Межиріча, арештований не в коршмі, а трохи чи не на Днїпрі. Причиною його арешту був донос з боку якихось Поляків — після одної версії панків, з якими ходив на полюванє,

*) Ся дата непевна. Конїський (Тарас Шевченко Грушівський II, 287) доказує, що се стало ся 15 липня.

а після другої версиї одного панка Козловського, з якого він пожартував. Доносчики винуватили його не в „катехізациї з зернами“, а в богохульстві. (Пор. розвідку М. Драгоманова про сей арешт у книжечці „Листочки до вінка“, ст. 3—14, а також Конїський, op. cit. II, 282—286) Інтересно, що й тут по за оповіданєм про катехізацию з зернами несподївано виринають Поляки. Та найлїпший доказ неісторичности сього оповіданя маємо в тім, що статя „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“ на місяць перед арештованєм Шевченка в Межирічі вже була друкована в Парижі. Автор її нїчого ще не знав про увільненє Шевченка з заслання і очевидно писав у тім розуміню, що Шевченко практикував свою пропаґанду ще перед 1846 роком. Так очевидно розумів се й Залєский, вкладаючи сю леґенду в уста Перовського, і тілько геть пізнїйше завзятий любитель анекдотів д. Лобода пришпилив її до подій з липня 1859 року.

II.

(Сахерове оповіданє про промову Сїкорского до мужиків у Горожанї в 1846 р. і российська перерібка того оповіданя. Історична вартість

тих оповідань. Характер революції задуманої Поляками в 1846 році — переважно патріотичний. Соціяльно-революційна, антіпанська пропаґанда давнійших польських конспіраторів між польським людом (Ґощиньский, Малїновский), а особливо між руським, Каспер Цеґлевич, його пісні і „Інструкция для учителїв руського люду.“ Літературний первообраз леґенди про зерна пшениці. Закінчене.)

В р. 1863 видав у Празї бувший львівський директор полїції, гофрат Сахер, батько звісного нїм. романїста Сахер-Мазоха, книжечку п. з. „Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien.“ Книжка вийшла безіменно. Автор розповідає в нїй з видом знавця, глубоко втаємниченого в галицькі відносини, свої пригоди і вражіня з побуту в Галичинї в 1831, 1846 і 1848 роках. Та не обмежуючись тими особистими споминами він дає також загальні характеристики людий і подїй, оповідає факти і анекдоти звісні йому з наслуху, розвиває свої думки і рефлексиї про галицькі відносини, і таким робом мемуари перемінюють ся на полїтичний памфлет. Властиве історичне зерно тої книжки дуже мале; характеристики автора пристрасні і карикатурні, факти поперекручувані а іноді зовсїм фантастичні. Та про те ся книжка цїкава й для історика

вислов поглядів і симпатій (а радше антипатій) цїлого круга тої бюрократиї, що до 1848 року панувала неподїльно в Галичинї. Цїкава вона й тим, що містить у собі чимало quasi-історичних леґенд і анекдотів, які повтаряли ся в тих кругах і на підставі яких у значній мірі в тих часах, коли ще не було ґазет, публїцистики і прилюдної дискусиї, вироблювали ся в пануючих сферах погляди і суди про поодинокі верстви і змаганя в нутрі людности Галичини.

З числа леґенд, що находять ся в тій книжцї, виймаю одну, яка нас тут особливо обходить. Описуючи звісний погром польських повстанцїв руськими селянами в с. Горожанї коло Комарна д. 21 лютого 1846 р. Сахер оповідає ось що: „Коли конспіратори зібрали ся всї, надійшли селянські громади; домінїкальні урядники поуставляли їх в великім півкрузї довкола брами домінїкального подвіря. Перед кождою громадою стояв війт і присяжні тої громади. Перед брамою домінїкального подвіря збудована була деревляна трибуна. Довкола неї поставали конспіратори, числом коло 60. Комендант Сїкорский вилїз на трибуну і вивісив на нїй польську хоругов, при чім руські селяне

голосним воркотанєм виявили свою нехіть. Стоячи побіч польської хоругви виголосив відтак Сїкорский промову обернену особливо до селян і обчислену для них, повну фанатизму, драстичних висновків і образів, одним словом, дуже здатну до того, щоб підбурити маси. Та вона не зробила зовсїм такого вражіня, якого хотїв Сїкорский. Він зовсїм не роздумував, що говорить до чужого народа, а обертав ся до Русинів консеквентно з зазивом: „Bracia Polacy!“ на що селяне раз по раз відповідали: „Ми Русини! Ми Русини!“ Крім того селяне і тут зараз виявили недвозначно свою прихильність до австрийського уряду.

„Між іншим виняв Сїкорский з одної кишенї жменю пшениці, а з другої овес і простягнув обі руки до селян. „Погляньте — сказав він, — ось пшениця, се пани, шляхта, державцї, панські урядники, а овес, се ви. Так було в старій польській державі і так є тепер під цїсарською управою. Пани були і ще є всюди чимось лїпшим від вас. Для того тепер ми робимо революцию, а коли вона удасть ся, то не буде анї панів анї мужиків, а тілько самі польські обивателї.“ При тих словах він перемішав овес з пшени-

цею і кинув зерна в повітре. „Ідїть тепер і роздїлїть овес від пшениці! Так і після революциї навіть Бог у небі не розпізнав пана від мужика. Всї ми будемо тільки братами, тільки Поляками, вільними і щасливими“. І се порівнанє — додає Сахер — не зробило більшого вражіня, як оповіщенє про знесенє всїх піддапських тягарів і панщини та обіцянка безплатного тютюну і дешевої соли.“ (Polnische Revolutionen, стор. 183—184).

Навіть не входячи близше в оцїнку історичної вартости сего оповіданя можна би з гори сказати, що воно в деяких важних точках грішить льотічною неправдоподібністю. І так люде, що починають повстанє — польські патріоти, а Сїкорский „стоячи побіч польської хоругви“ засуджує польські порядки на рівнї з австрийськими. Далї, люде, що піднимають стяг повстаня — самі шляхтичі, урядники, офіцияльсти, державцї, одним словом „пани“, а Сїкорский у своїй притчі з пшеницею прямо підбурює селян против панів. В кінцї в самій притчі є недоладність. Перемішавши овес з пшеницею дуже легко роздїлити одні зерна від других; може се автор хотїв замаскувати тим, що велїв Сїкорскому кинути зернята в пові-

тре, так що вони мусїли розсипати ся геть по землї; ну, та се оборот незручний, бо тут ходило власне о змішанє одних зерен з другими.

Сю недоладність відчув по троха російський компілятор і памфлєтист (також безіменний, Ратч?), автор статей „Польская эмиграція до и во время послѣдняго мятежа, 1831—1863," друкованих у віленськім „Вѣстникѣ Западной Россіи", а потім виданих окремою книжкою (Вильна, 1865). Я наведу тут дословно його оповіданє для порівнання з Сахеровим: „Вечеромъ 20 ферваля Сикорскій, распорядитель мятежа въ самборскомъ округѣ, прибылъ къ своему пріятелю, управляющему горожанскимъ имѣніемъ Чаплицкому и оповѣстилъ крестьянамъ семи сосѣднихъ приходовъ собраться въ Горожаны съ косами, вилами и цѣпами; это приказаніе возбудило тотчасъ недовѣріе крестьянъ; потолковавъ между собою они прибыли по требованію. Къ назначенному часу съѣхались туда заговорщики вооруженными; въ дворѣ были постановлены крестьяне въ кружокъ, судьи ихъ и присяжные были выведены впередъ. Среди круга была поставлена досчатая трибуна, на нее взошелъ Сикорскій і развернулъ

польское знамя: глухой ропотъ пошелъ между крестьянами; но когда ораторъ началъ проповѣдывать о братской любви, которую они должны питать къ полякамъ, проповѣдывать, что они составляютъ одинъ народъ, одну семью, тогда крестьяне зашумѣли. „Мы русины, — кричали они, — и хотимъ быть вѣрными австрійскому императору.“ Сикорскій, приготовивъ свою рѣчь и аргументы заранѣе, не нашелъ что имъ отвѣчать и продолжалъ начатое. Онъ наглядно хотѣлъ вразумить крестьянъ, взялъ горсть пшеницы и овса. „Пшеница — это помѣщики. — говорилъ онъ, — а овесъ — это вы, крестьяне. Тепер каждый живетъ про себя, а съ новой Польшей всѣ будутъ равны.“ Смѣшавъ зерна онъ кинулъ ихъ въ воздухъ. „Ну, подите, ищите теперь по снѣгу, гдѣ пшеничныя, а гдѣ овсяныя зерна! Всѣ перемѣшались. Такъ будетъ у впредь: поляки и русины будутъ равные братья. Земли вы получаете даромъ, безъ всякихъ повинностей, для всѣхъ соль и табакъ будутъ продаваться по вольной цѣнѣ.“ Но крестьяне на счетъ зеренъ замѣтили, что все таки отъ пшеничныхъ зеренъ выростетъ пшеница, которую и слѣпой различитъ отъ овса“ (стор. 148—149).

Як бачимо, співробітник журнала, якого девізом була „Историческая правда“, брав свої відомости з жерела, якому сам не вірив, бо вважав потрібним поправляти і доповнювати його з власної фантазиї, поминаючи вже випадки, в яких він не розумів нїмецького тексту, коли нпр. Сахерових „Richter“, тобто війтів громадських, перевернув на суддїв громадських, очевидно не маючи понятя про тодїшнїй устрій сїльських громад у Галичинї.

Але кілько ж історичної правди в оповіданю Сахера? — запитає дехто. Скажемо коротко: анї слова, з виємком, розуміється, назв місцевости й осіб. Анї Сїкорский не був комендантом повстання, анї селян нїхто не ставив у півкруг, анї не було там нїякої трибуни, анї нїхто не вивішував польскої хоругви, анї Сїкорский не говорив до селян нїякої промови, анї врештї промова, яку до них фактично говорено, не мала такого змісту, як наведений у Сахера.

Про рівню в Горожанї маємо кілька оповідань наочних сьвідків, а головно оповіданє в книзї Саля „Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846“, виданій в р. 1867 (стор. 239—233), оповіданє оперте на протоколярних зізнанях

увязнених повстанців і селян; далї оповіданє Владислава Чапліцкого в його книжцї „Powieść o Horożanie“, оповіданє ксьондза Наглїка в Dzienniku Literackim і т. и.*) З сих оповідань можемо собі виробити докладний плян ситуациї дому, подвіря, ґанку і т. д. Знаємо з них, що головним комендантом рухавки був горожанський мандатор Фердинанд Чапліцкий, а Сїкорский тілько привіз йому зі Львова інструкциї. Чапліцкий велїв скликати громади, він говорив до них промову, читаючи нїби то указ сьвіжо уконституованого революцийного уряду. Вл. Чапліцкий з памяти подав хід думок тої промови; припускаючи у него які хто хоче недокладности, те одно треба признати, що промова була в дусї польськім, патріотичнім, без тїни підбурювання против панів, хоч обіцювала селянам увільненє від панщини. Про пшеницю й овес оті ав-

*) Чапліцкий у передмові до другого виданя своїх споминів (Rzeź w Horożanie і Pamiętnik więźnia stanu. Dwa dzieła w jednym tomie, przez M. Wł Czaplickiego. Wydanie drugie, w Krakowie 1872) покликуєть ся на статю про рівню в Горожанї якогось М. Срочиньского, друковану в часописї „Postęp“ 1848 р. На жаль, сеї статї я не міг знайти; се була би, скілько знаю, найдавнїйша реляция про ті подїї.

тентичні свідки не згадують нїде. Особливо важна тут мовчанка Салї, який для польських повстанців і конспіраторів настроєний також не дуже прихильно і був би певно не затаїв такого інтересного епізоду, як би був найшов його де небудь у своїм матеріялї.

А все таки оповіданє Сахера в своїм родї документ, хоч не історичний, а радше фолькльорний. Се не факт, а леґенда, та така, що симболїчно малює і містить у собі цїлий ряд фактів, а радше змагань, ідей і доктрін, які жили якийсь час у лонї галицько-польської суспільности.

Ті ідеї й змаганя прошуміли, та символ їх, леґенда, про соціяльну пропаґанду серед селян при помочи пшеничних зерен лишила ся, жила в устах коли не всего люду, то серед певних шляхетсько панських верстов і притпилювала ся протягом часу до ріжних осіб: раз до Сїкорского, а там до Шевченка. Що Сахер не виссав собі сеї леґенди з пальця, доказує факт її житя на придніпровій Украïні серед тої-ж польської шляхти, серед якої вона мусїла повстати в Галичинї значно вчаснїйше. Що Сахер, хоч видав свою книжку в р. 1863, не зачерпнув отсю леґенду з парижського польського журнала,

се доказує не тільки те, що покинувши Львів у р. 1849 він на становищі директора поліції в Празї а потім у Ґрацу мусїв геть відбити ся від польського письменства; ще лїпшим доказом є саме його оповіданє, таке недоладне та поплутане в порівнаню з польською версиєю. Колиб Сахер був знав статю „O obecnym stosunku Ukrainy do Polski“, то без найменшого сумніву був би своєму оповіданю, а властиво притчи вложеній в уста Сїкорского, надав натуральнїйшу, льоґічнїйшу подобу.

Та коли Сахерове оповіданє анї не видумане ним самим, анї не взяте з польської брошури 1859 року, то лишає ся тілько одна можливість, що він справдї винїс його з Галичини, де мусїв чути його ще перед 1848 роком*). Що могло дати привід до сформованя такої леґенди в тодїшнїй Галичинї?

Невдале повстанє 1846 року попереджене було довгим рядом конспірацій,

---

*) Розуміеть ся, не виключена й друга можливість, що і Сахерове і польське оповіданє з 1859 р. виплили зі спільного американського жерела, колиб справдила ся догадка пок. Драгоманова про істнованє такого оповіданя в житєписї Джона Брауна.

тайних товариств і аґітаций, що ку́пили ся головно в більших містах Галичини, в Кракові, тодї ще „вільнїй републїцї", Львові, Тарнові, Перемишлї, а від часу до часу пускали паростї широко по всїм краю. Конспіраций ті починають ся майже в сам момент упадку повстаня польського в Варшаві 1831 р., оживлюють ся особливо в рр. 1833—38. В тім роцї і в слїдуючих уряд арештує масу людий, розпочинає великий полїтичний процес, який в р. 1841 скінчив ся засудженєм 40 людий на смерть. Цїсарь уласкавив тих засуджених; тілько деякі з них пішли до тяжкої вязниці в Куфштайнї та Шпільберґу. Від тодї аж до приїзду в Галичину Теоф. Вішньовского та Едварда Дембовского (1843) було тихо; з приїздом тих двох емісарів розпочалась нова аґітация, що закінчила ся катастрофою 21—25 лютого 1846 року.

В цїлій тій 15-лїтнїй підземній роботї, якої всї нитки і пружини, не вважаючи на богацтво матеріялів, ще далеко не так вияснені, як слїд, ішли поруч себе дві течії, то мішаючись разом, то одна одну перемагаючи; течія польсько-патріотична і соціяльно-революцийна. З одного боку в конспіраціях брали участь такі

люде, яким уже тоді, не вважаючи на їх молодий вік, могло ходити тільки о відбудоване Польщі, хоч би зреформованої в демократичнім дусі, люде як Ґрохольский, Смолька, Ґутон Вішньовский, далекі від думок про соціяльний переворот, навіть від думки про надто близьке братане з простим народом; з другого боку входили до тих товариств і конспірацій і люде іншого крою, такі як Ґощиньский, Малїновский, Ценґлєвич, Ґосляр і ин. — горячі патріоти польські, та при тім революціонери, які в шляхтї бачили головну заваду до відбудованя Польщі, надїялись того відбудованя тілько через простий люд, і щоб порушити той люд, готові були посьвятити шляхту й її інтереси. Знесенє панщини було загальним окликом усїх тих тайних товариств і конспірацій, та коли патріоти дебатували про сю справу академічно і старали ся виміркувати такий спосіб знесеня панщини, щоб і вовк був ситий і коза цїла, і мужик вільний і пан не тратив нїчого, то революціонери йшли зі своїми думками просто між люд, осьвідомлювали його про його кривду, вказували йому вихід із неї в усуненю шляхти, панів і Нїмцїв, Ось деякі факти того рода, виняті з книги М. Салї. В р. 1838 відкрито в Перемишлї аґітацию, ве-

дену між ґімназияльними учениками та клєриками лат. дух. семінарії. Аґітатор Йосиф Лясковский хотів оснувати там товариство, котре малоб на метї позискати для повстаня мужиків, що становлять більшість людности, і підбурювати їх не тілько против уряду, але також против дїдичів, які не подїляють поглядів звязку і не хочуть увільнити своїх піддаиих (стор. 67). В Рудцї бохенського повіту держявець Фелїціян Болеховский підчас посту 1836 р. говорив двом мужикам. „Сумно то, що ви як худоба в ярмі мусите працювати, що один має пів сьвіта, а другий не має нїчого, що цїсарь каже вивозити з краю сіль і вовну. Але много Поляків є на готові, щоб увільнити край. Тодї нїхто не буде робити панщини, а кождий буде працювати для себе“ (стор. 68). Лат. парох в Радаві Гнат Зєлїньский в день сьв. Валєнтина 1837 р. мав казанє, в котрім малював ярко горе мужиків, податкові тягарі, побір рекрутів і відбуваиє панщини, і кінчив візванєм: „Скиньте ярмо, порвіть кайдани і встаньте на волю!“ (стор. 70). Д. 5. грудня 1837 підчас ревізиї у Юлїяна Горошкевича у Львові найдено лїтоґрафічний апарат; на плитї був рисунок: чотири галицькі селяне

з ріжних околиць узброєні в коси, а під тим рисунком вірші в руській мові такого змісту:

Сконфіскованo!

„Готуйте коси, бо близький конець неволї, близький час, коли будете працювати тілько для себе, а не для своїх ворогів.“ Сї вірші уложив сам Горошкевич і відлїтоґрафував на замовленє емісаря Кульчиньского 72 примірники, щоб їх роздати мужикам. Крім сеї пісні він укладав і инші в тім роді, а Кульчиньский розширював їх (стор. 70).

Та найцїкавійша для нас з того погляду була дїяльність Каспра Ценґлєвича, і ми зупинимось троха довше при тій фіґурі*). Каспер Ценґлєвич походив з убогої

*) Дані виймаємо з його біоґрафії, друкованої в „Gazecie Narodowej“ 1886, N. 227 233: Kasper Cięglewicz, żywot, prace i cierpienia, доповняючи їх оповіданєм М. Салї.

польської шляхетської сім'ї, родив ся 6 січня 1807 в Городенці, кінчив ґімназію в Самборі, а потім у Львові у Домінїканів. Перейшовши на львівськім університеті дволїтнїй (обовязковий для всїх слухачів) курс фільозофії (рівнозначний з нинїшніми семою і осьмою клясами ґімн.), віддав ся студіям права, які й скінчив лїтом 1830 р. Просто з університету він пішов на судову практику до Самбора, відки ще того самого року його перенесено до Старого Міста. Коли в падолистї 1830 р. вибухло в Варшаві польське повстанє, Цєнґлєвич в маю 1831 р. через Кольбушову перебрав ся за Вислу, що творила там австрийську границю, і в Варшаві вступив до кінної артилєрії. По упадку повстаня враз з недобитками корпуса Рожицкого прийшов до великого князївства Краківського, де його інтерновано. А що тих повстанців, які признали ся, що походять із Галичини, відставлювано шупасом до місця їх приналежности (в тім самім корпусї був і пізнїйший історик Авґуст Бєльовский), Цєнґлєвич сказав, що він конґресовяк. Його держали в арештї чекаючи на росийський конвой, але Цєнґлєвич сам не хотїв чекати і при помочи Юлїяна Горошкевича, перебраний у хлопську со-

рочку і полотнянку, втік з під варти. Йому удало ся перед урядом зовсім утаїти свою воєнну екскурсию і знов вернути на судову практику в Старім Місті. В р. 1834 волинський еміґрант Гнат Кульчиньский, з яким Ценґлевич познайомив ся в Ріпневі, заохотив його писати пісні для люду. „U nas lud jest ruski — говорив Кульчиньский, — a więc dlań trzeba ruskiej poezyi, prostej, przystępnej dla pojęcia gminnego". Ценґлевич повідає про себе, що вродивши ся на Руси знав добре руську мову; його вірші писані по руськи зовсім того не потверджують. Написав він їх не богато. „Против панщини — пише в своїй автобіоґрафії — написав я руською мовою пісні: „Затужім", „Рекрутка", Вандрівний". „Молитва", „Червон Когут", а надто прозою по руськи „Інструкцию для вчителїв руського народа", також против панщини." Сей реєстр в усякім разї не повний. В альманаху „Noworocznik demokratyczny, rok drugi, 1843, Paryż" стор. 298—304 надруковано три вірші Ценґлевича, а між ними дві не згадані в повисшім реєстрі. Ті вірші, се „Затужім", „Знайте біду вашу" і „Косарі".

Надто в „Зорі“ 1886 р. надрукував я з автографу Ц—ча його любовний віршик руський: „Неси мене, дуй, коннку, чотирма вітрами!“ Надрукована тамже (з устної передачі) під іменем Ц—ча пісенька „Орав мужик край дороги“ (парафраза пісні народної, з антіпольським вістрєм) певно не його роботи. Автор житепису Ц—ча в „Gaz. Narodowej“ так пише про ті вірші: „Многі тямлять тілько вражінє того огню, тої непоборної сили, з якою Ценґлевичеві вірші тягли уяву і духа до новочасних, скрайнїх ідей. Не були то твори штуки і не для пест ощів форми писав їх автор; він радше кидав їх як революцийні маніфести, як громи на утиски можних, підбурюючи до бунту против неволї політичної й суспільної. Поет не входив у жадні компроміси, не зважав чутливо нї на які „народові властивости“, що чесно понятим патріярхалїзмом лагодили неволю і гнет люду*); малював його яркими фарбами, пересадно, не тілько як зле, але як дивовижне, огидливе, і не бачив нїчого крім брутальної сили для зломаня насиля“. Та ми замісь дальших ха-

*) Про сей патріярхалїзм читай І. Заневич, Знесенє панщини в Галичинї, ч. І. ст. 88—120.

рактеристик наведемо виривки з тих віршів — нехай читач сам собі з них виробляє поняте про мову і характер поезиї Ценґлевича. В пісні п. з. „Затужім“ читаємо:

Ой роле-ж бідна, кервавизно моя,
Чому ти не моєю?
За тебе роблю, за тебе плачу,
Не зову тя своєю.
Панський лан що день, тебе що тиждень
Гірким потом зливаю;
За тебе що рік, за тебе весь вік
Як віл в ярмо впрегаю.
За тебе мій отець, я ще молодець,
За тебе-сь ми мучили,
За тебе мій дїд, за тебе мій прадїд
Як воли все робили.
І я тягну як віл, що но маю сил,
Анї тя відробити!
І подушне даю і плачу що маю, —
Анї тя відкупити.
Ой пане-ж мій, пане, коли-ж того стане,
Коли-ж тому годї?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини,
Пусти нас в свободї!
Твердії камінї на зимної рінї
Тай сльозами пітнїют;
І скали твердії, і скали зимнії
Здроями сльози лїют.
А ти-то, пани, чоловік як я,
А нїщо тя не взрушит!
Ти так матїр мав, ти так груди ссав,
Сльоза тебе не скрушит!
Піт ся виливає, тїло розпадає

Аж до крови живої;
Від нужди нашої, від муки гіркої
Не змякнут груди твої.
Панок люльку курив, чоло захмурив:
„Що ви хочете, хами?
З вашої панщини, з вашої данини
Дїлю ся з цїсарями“.

Сконфіскована!

Пропускаємо далї уступ про рекрутчину, а подаємо тілько закінчене сеї вірші, яке особливо в східній Галичинї, де пан а Поляк в розуміню люду — сіонїми, мусїло робити троха чудне вражіне:

Ви-сьте, Поляки, наші свояки,
Били ся з цїсарями;
Ой ви ся били, щобисьмо віджили,
Стали ся вам братами.
Ви нас від панів, ви від цїсарів
Хотїли-сьте відбити;
Ви то панщину, ви здеранину
Хотїли-сьте згубити.

Вірша „Знайте біду вашу“ написана складом коломийки:

Коби бути зазулицев,
До вас бим, братоньки,
Крилми всюда від хатоньки
Летїв до хатоньки.

Під віконцем на вербі бим
Сї, жалібно кував,
Вашу нужду як день та ніч
Ревно виплакував.
Кобим в ночи був місяцьом,
Промінъми в тихоньї
До ваших бим бідних ступав
Хат через віконцї;
Став бим вашу нужду в ухо
Через сон шептати,
І промінъми груди ваших
Дїтей опасати.
У снах бим їх учив, щоб вже
У колисцї сами
Заплакали над собою
В бідї і над вами.
Кобим сонцем був яроньким,
Промінем тепленьким
До серденька вам стрілив бим,
Там ся перебив бим;
І плачем бим голубиним
Заводив в сердонька,
Як над мертвов матенькою
Заводжує донька
Коби бути вашим тїнем,
Нїс бим вам у слїди,
Нїс бим всюда перед вами
Образ вашой біди.
А той образ так кервавий,
Як Христос розпятий,
Що на крижу мусїв гірко
За людей вмирати.
Кобим був ваш ангел Сторож,
Вам бим розум зливав,
Щосьте люде, не худоба,
У снах бим вам співав.

Вам встаючи, лягаючи,
Небес голосами
Співав, щосте сини божі,
Ангелів братами.
Дня кождого і години
І кождої хвили
Вам казав бим, щосьте громи
Нещасть си знадили.

Що властиво значить ся остатня стрічка, я не розумію. Може ті „громи нещасть“, які показані в пісні „Косарі“, що мала співати ся на нуту Падурового „Гей, козаче в імя Бога!“ На сю нуту уложений був також Шашкевичів „Болеслав під Галичем“ і друга вірша Ценґлєвича „Далїй, братя, в руки коси!“ Ось ті „Косарі“.

Загорів сьвіт. Миру! Миру!
На чарняву ручу час!
Дзвін посмертний царів, панів
Застогнає вічний раз.
Хто від землї локоть взріс,
До кіс! До кіс! До кіс!

Задудніют степи, гори
Від вільности голоса;
Меч і огонь на ворогів,
Громи скличем з небеса.
Миру, встань, до щастя-сь взріс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Нехай вічне пропаде,
Хто нам пута уковав,

Хто нам працю і доробок
Аж до тїла рабував!
Нуж скатіну в огня стіс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Де невинних лялись сльози,
Ріки юхи потечут;
Де бряжчали наші пута,
Списи, коси забряжчут.
Сьвіт закрие стали лїс.
До кіс! До ккіс! До кіс!

Годї більше панувати,
Кого мечем досягнем,
Кому пімсту за неволю,
Косу в груди заженем!
Далїй, миру! Ворог біс
Помертвіє з блиску кіс!

Він в свободї з хлостов в руцї
Тебе, миру, забував,
Бось сам долю, вільність свою
Щастю єго дарував.
Нуж скатіну в огня стіс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Гура, миру! Синє небо
Голос щастя розібє!
Гори, степи задудніют,
Пекло страхом завиє!
Вільним будеш правом кіс!
До кіс! До кіс! До кіс!

Що ті кровавi поклики не найшли вiдгомону серед руського люду, сему причиною не була певно та безвладність та консервативність руського мужика, про яку говорить Ц—чів біоґраф,а швидше те,що вірші Ц—ча для руського мужика мусїли бути задля своєї дико-мішаної мови і фразеольоґії зовсїм темні, а поклик „до кіс!“ не будив у нас нїяких косинєрських традиций, а радше виглядав на невинне „а кіш! а кіш! а кіш!“ Що се справдї так, на се маємо доказ: анї одна з висше наведених пісень не перейшла в уста нашого люду; та навіть та публїка, серед якої вони колись були популярні, захована в памяти тілько „Косарів“, тай то в устній традициї значно перероблених. Найпопулярнїйшою ще (звісно, також не серед мужиків) стала ся його пісенька „Далїй, братя“, з якої тут також наведемо деякі куплєти:

Далїй, братя, в руки коси!
Лях нам красний приклад дав.
Вже вольности брнят голоси —
Довго Русин, довго спав!
Далїй, хлопцї, на врага!
Гурра-га! Гурра-га!

Ми ся цїлий день мозолим,
Ти податки від нас дреш;

Лиш як ми тут підголим,
То плюгавий Нїмче вздреш.
Далїй, хлопцї і т. д.

Руська земля наша мати,
А наш отець со небес;
Всї Славяне суть нам брати,
Тїлько Нїмець то є пес.
Далїй, хлопцї і т. д.

Не забереш нас в рекрути,
Не поженеш в чужий край,
Во ми вмієм коси мути, —
Утїкай же, утїкай!
Далїй, хлопцї і т. д.

Лях нам хоче братом бути,
З Ляхом, братя, з Ляхом враз!
А не буде навіть чути,
Що пси Нїмцї були в нас.
Далїй, хлопцї і т. д.

Найцїкавійше в тій пісні місце, де автор покликає ся до славянського почутя Русинів. Як на іронїю власне сей куплєт увійшов у склад руської кроваво-антіпольської пісні, яку в 1848 роцї в часї розрухів хтось зложив і розширював між руським людом у самбірськім повітї. Ось деякі куплєти сеї перерібки, яку я знайшов мім паперами Йосифа Левицкого в бібліотецї „Народного Дому“ у Львові

(передаю їх руськими буквами, оріґінал писаний латинкою):

Руска земля наша мати,
Отец наш на небесах,
І Мазури наши братя,
Токмо оден Лях єст враг.

Нехай Ляхи погуляют,
Ми о тоє не дбаєм,
Доки спокій заховают,
Того од них жадаєм.

Не возмете нас в рекрути,
Бо ми вміем коси кути,
А не дамо ся здурити,
Цїсаронька опустити.

Страшат Ляхи нас рушницьов,
Ми ся того не боїм.
Спалим двори со пшеницьов,
Ми пардону не даєм.

Єдна кропля крови рускої,
Тисяч Ляхів відповість — і т. д.

В низу під сею пісенькою дописано: „Diaconibus Circuli Samboriensis. Proszu Поправити для народу!“

Лишаю на боці инші пісні Ценґлєвича*), з яких часть доси не опубліковано, певно

*) У мене є текст невеличкої пісеньки, що починає ся словами „Доки Нїмець псами їхав“, списаний для мене з устної традиції пок. Щ. Дашиньским (братом посла). Надто маю відомість, що копії деяких пісень Ц-ча, як ось „Червон когут“ та „Вандрівний“ находять ся в бібліотеці музея Дїдушицьких у Львові.

задля їх антіпанської та антінїмецької тенденції. „Кожда з тих пісень — каже справедливо його біоґраф, — була в тих часах готовою державною зрадою. Про їх друковане не могло бути анї мови, та вони ходили по краю в численних відписах. Горячі патріоти переписували їх по ночах, дрібненьким письмом, воронячими перами, на малих карточках, щоб їх як найлекше перевозити в сховках. Многі замість зрадливого паперу повірювали їх нехибній памяти, і таким способом вони ширили ся в тодїшнїх патріотичних кружках.“

Про дальшу долю Ценґлєвича скажемо коротко. Відбувши в Старім Місті судово-цивільну практику він перейшов до Самбора на практику судово-кримінальну і був там від 1833 до 34 р. Там вливав на ґімназияльну молодіж в дусї своїх тодїшнїх поглядів. Коли 1834 р. виїхав до Львова, молодіж та під проводом Михайла Попеля утворила революційний звязок. Хлопців поарештовано в р. 1837, а з ними Ц-ча, та сей здужав, знов при помочи Горошкевича, втекти в поліційного арешту у Львові. „Jako pieśniarz czerwonoruski“ він пішов тепер між люд і вештав ся майже цїлий рік по краю. Дуже жаль, що про сю свою вандрівку в своїй автобіоґрафії він

не згадує анї словом. Видно, що його дїяльність між людом зовсїм не підходила під його пізнїйші польсько-патріотичні а навіть шовінїстичні погляди, які панують в тій автобіографії. Зловлений 30 гр. 1838 р. він був засуджений на 20 лїт тюрми в кріпости і вийшов на волю аж в р. 1848. Разом з польськими делеґатами був яко відпоручник „Рускаго Собора“ на словянськім з'їздї у Празї, де завзято виступав проти Русинів. В тім роцї він опублїкував цїлий ряд віршів і статей під псевдонїмами „Baltazar Szczucki“, „Iwan Kawećkyj, kowal z Towmacza“, „Pielgrzym Bazyli“. Розбір усїх тих творів не входить у програму сеї статї. Від 1848 р. щез Ц—ч зовсїм з поля публичного житя. Вмер у серпнї 1886 р.

Ми навмисно лишили на боцї ще один твір Ц—ча, а власне його „Інструкцию для вчителїв руського народа“, написану по руськи прозою, „також против панщини“. Сам Ц—ч у своїй автобіографії нїчого не говорить про її зміст; послухаймо, що про неї пише Саля (стор. 71 — 72). „При арештованю Ц—ча в Деревлянах Золочівського пов. найдено при нїм дуже вже зужитий зшиток, що містив „Інструкцию для вчителїв руського народа“,

написану по руськи, в своїм родї майстерно; в нїй були вказані способи, як треба звільна доводити руських мужиків до ненависти против цїсаря, дїдичів і духовенства. Що пропаґандисти демократичної науки особливо старали ся підкопати довіє руського народа до духовенства, і малювали те духовенство яко знаряди неволї, підплачені цїсарем, се був цїкавий знак того, що серед руського духовенства, яке доси в революцийних заходах брало участь на рівнї з латинським, від недавна мусїв наступити зворот, що підняв проти нього гнїв демократичних верховодів. Цєнґлєвич звичайно цїлими днями і ночами пробував серед мужиків у Деревлянах і околицї; його любили як приятеля народа; до краєвої президиї приходили доноси, де описувано його дар переконуваня мужиків, який мав бути такий сильний, що поривав і найрозважнїйших.“*).

„Інструкция“ Ц—ча сильно ходила по руках. Полїция найшла її у Львові

---

*) В сїм місцї д. Саля троха фантазує Як би були прийшли такі доноси, то полїция певно булаб арештувала Ц-ча, який впрочім пробував у Деревлянах яко ковальський челядник і працював у кузнї.

у надзорця фінансової сторожі Станїслава Цимборского, який дістав її від свого колишнього шкільного товариша Альойзія Доманьского. Цимборский признав ся, що читав її кільком стражникам, скопіював її і екземплярі дав граничним стрільцям Мараморошеви і Герґерови. Граничний стрілець Стоковский одержав сю Інструкцию мім иньшими революцийними письмами від Генрика Губіцкого, сина дїдича з Накваші (здаєть ся, що Ценґлєвич кохав ся в сестрі того Губіцкого); Губіцкий сказав, що більшу часть тих писань дістав від емісарія Мочульского".

Дивна річ, що не вважаючи на таку популярність ся „Інструкция" Ц—ча доси полишила ся зовсїм незвісною всїм тим, хто писав про ті часи. Аджеж текст її був би важним документом для зрозуміня психольоґії тих часів, для виясненя тих способів, якими тодїшнї пропаґандисти бажали піддвигнути люд, тай ще nota bene, пропаґандисти польські — руський люд. Менї здає ся, що я віднайшов сю Інструкцию. Се маленький рукопис без титулової картки, зложений з 42 карток маленького формату, в шкіряній оправі, похожий на той, який Шевченко носив за холявою, писаний гарним почер-

ком, дрібним письмом, польськими буквами, а підписаний датою „Lwów, 21 lipca 1840“. Колиб се значило, що книжочка тодї була скомпонована, то, звісно, се промовляло би рішучо проти авторства Ценґлевича. Але правдоподібно се дата переписаня книжечки. Сам текст, уложений ломаною руcько-польською мовою і бундючним нїби бібліїйним стилем, дуже нагадує мову і стиль віршів Ценґлевича. Рукопис находить ся в бібліотеці Оссолїньских ч. 2972 і поміщений в інвентарі під назвою „Listy ruskie“.

Не прості се листи! Зміст рукопису складає ся з пятьох уступів названих листами; по інтенциї автора се „листи до миру, до людей від віку тяжко працюючих і гнетених неволею царів і панів.“ Перший лист починає ся ось так: „Приятелї! Був-ем в миру, бачив-ем єго, якби велколюда слабою ниткою спутаного, а котрий хтїв бути вільним. Хтїв бути накармленим, а не чув в собі сили до розірваня слабої нитки, котра го вязала. Бачив-ем того велколюда учуняного, але-ж на його очі закиняно чорну повлоку, щоби не бачив, де іти має і що робити. На остаток, як мимо заслони глянув і уздрів промінь сьвітла, так довго перед очима єго засло-

няний, пішов на вандрівку. Алеж дороги не був сьвідомий, питав ся про тее ідучих, куда би міг зайти до щастя і вільности?“ В тій вандрівці здибав короля, та сей завів його в неволю, опутав, а після невдалої проби „велколюда“, щоб отрясти кайдани, король враз зі своїми слугами-панами закував його в кайдани і вкинув до темного льоху. Лист 2. Автор бачучи се вибирає ся в дорогу, щоб шукати помочи і поради для „велколюда“. Іде насамперед до панів, та ті, звісно, відправляють його з нїчим. Лист. 3 Автор удає ся до попів і просить їх: „Ратуйте мир, бо є в неволї, і здоптані права, які їм Христос дав. Ходїт зі мною до крат вінзїня (sic!), зломемо запори, а мур рознесемо.“ Але попи зовсїм не те сказали, чого автор надіяв ся.

Сконфіскованo!

Лист 4. Автор іде між вояків і порушує декого з них, але їх було мало. Лист 5. Тілько під мужицькими стріхами автор находить щиру гостинність і співчуте для своєї думки —

увільнити „велколюда“. По сих листах слїдує далеко довше вияснене їх аллєґоричного значіня. Автор широко і з погляду історичного невірно вияснює початок народньої неволї, а далї так каже про себе: „Братя! бачете з другого листу, що сут люде в нашім краю, сут то Ляхи, що працюют для того (народнього) щастя. Маймо надїю! Але кількох, кільканастох того не зробит, тілько мусят до себе прибирати більше. Єден з них, котрий написав тих 5 листів, шукав у сьвітї почтивих людей, а там довідалисьмо ся, звідки можна мати надїю.“ Не вдаючи ся в дальший розбір сеї Інструкциї*), наведемо її закінчене, що чейже пояснить отсю придовгу діґресию, яку ми зробили від лєґенди про пропаґанду социяльної революциї при помочи зерен на поле історії галицько-польських конспираций.

Сконфіскованo!

---

*) Я надрукував її вповнї в Житю і Слові, т. IV, стор. 324—337, та тодїшня ц. к. прокураторія сконфіскувала сей цїкавий документ, боячись мабуть, щоб кому ще тепер не замануло ся пустити його між люд.

Сконфіскована!

Можемо сьміло сказати, що се остатнє слово польської социяльно-революційної пропаґанди, найдальша межа, до якої дійшла вона. Та заразом чи не пригадує ся фантастична картина того викладу пшеничної аллєґорії, який ми стрічали вложений в уста Шевченка? Концепция та самісінька: на версї царь, понизше його мінїстри, далї пани і слуги, а геть у низу мир спертими лавами. Картина готова, лишаєсь тілько зробити її наглядною яким

будь способом. Чи хто справдї робив се при помочи зерен пшениці, чи тілько устний переказ під вражінєм отсих слів Цєнґлєвичевої Інструкциї скомпонував таке укладане зернят, се питане, на яке я, судячи по суперечностях у ріжних варіянтах сеї лєґенди, склоняв ся б дати радше неґативну, нїж потверджуючу відповідь. В усякім разї се здає ся менї певним, що батьком літературного первовзору сеї лєґенди був Цєнґлєвич, котрий таким способом, при помочи устної її вандрівки, несподївано і досить дивоглядно входить у звязь з польськими поглядами на Шевченка.

Та чи справдї ся звязь така несподївана та дивоглядна? Цєнґлєвич і Шевченко! Польський шляхтич, що кличе руського мужика до кіс, до кровавої пімсти за свої кривди, до брутальної різнї та руйнованя, не вказуючи йому при тім крім туманного „щастя“ („Миру, встань, для щастя-сь зріс!“) нїякого ясного ідеалу, та все таки в серцї маючи ту надію, що з кровавих руін, з хаосу справленого вибухом, якісь чудодії „Ляхи“ зможуть якимось таємничим способом збудувати нову Польщу на руській землї — і украïнеький крепак, що на своїх плечах перенїс

увесь тягар тої доживаючої неволї і з під того тягару здужав продерти ся до ясного сьвітла науки та духової свободи; що „голову схопивши в руки“ дивував ся, „чому не йде апостол правди і науки“ для його рідного народа; що хоча й розказував про криваві події народньої пімсти, руїн та пожежі, то все таки анї на хвилю не забував, що се „батьки наші помилялись“ і остерігав внуків перед такими помилками! Що може бути спільного між такими двома появами і яке значіне може мати перенесене гайдамацько-руінних ідей польського шляхтича на українського поета? Я думаю, що певну психольоґічну звязь тут легко виказати і зрозуміти.

В інтересній казці Віктора Ґюґо про Пекопена і Батільду находимо такий уступ. Лицарь Пекопен у своїй вандрівці по сьвітї попадав в те місце, де чорт громадить усї грішні душі з цілого сьвіта, щоби відтак, спакувавши їх у великий мішок з верблюдової шкіри, завдати їх собі на плечі і махнути до пекла. Власне він навантажив отак свій мішок і взяв його на плечі, коли побачив Пекопена. Йому замануло ся дістати й сю душу і він шепнув своїму товаришови, щоб незримо взяв камінюку і з гори пустив її

на лицаря. Та Пекопен, який удавав, що спить і чув ті слова, раптом схопив ся і вихопивши меч шпигонув ним чорта в плечі, а сам відскочив на бік. В тій хвилї впав з гори величезний камінь, що мав убити Пекопена, і відбив чортови пяту — і від тодї чорт кривий на ногу. Та не досить того. Своїм мечем лицарь продїравив чортівський міх і всї душі крізь ту дїру пурхнули на волю, полишивши в місї всї свої гріхи. Ті гріхи, чорні як смола, силою натуральної атракциї пристали до чорта і враз зі шкірою приросли до него на віки, — і від тодї чорт ходить горбатий. Щось подібне стало ся й з отсею революцийною лєґендою і Шевченком: чужий гріх силою натуральної атракциї (мужицький поет мусить бути й демаґоґом!) приріс до него в понятю польських шляхтичів і патріотів.

Ми бачили, що пропаґанда Цєнґлєвича і подібних йому в тім часї зробила була велике вражінє серед польської шляхти. Що те вражінє не мусїло бути корисне, на се маємо деякі немаловажні докази. Сам Цєнґлєвич у своїй автобіоґрафії, писаній геть пізнїйше, цїлковито промовчує про ту пропаґанду, а свою дїяльність серед молодїжи силуєсь показати

як патріотичну, польську. Та ми знаємо і з иньших жерел, що тодішня шляхта добре розріжнювала патріотизм від пропаґанди соціяльного перевороту в дусї Ценґлєвичевої „Інструкциї“, через різню та пожежі. Не довго перед катастрофою 1846 року Красїньский остерігав польських пропаґандистів:

Lecz nie nęcić polski lud,
By niósł szlachcie polskiej mord!

А галицька шляхта, поступаючи консеквентно, прямо накликала австрійську полїцию, щоб арештувала демократичних емісариїв і не допускала їх до краю (Wiesiołowski, Wspomnienia z r. 1846. Lwów 1868, стор. 50). І сам Ценґлєвич швидко, мабуть ще в тюрмі і в кріпости, прийшов до зрозуміня, що така пропаґанда різнї та пожежі до нїякої свободи, до нїякого щастя не доведе. В р. 1848 він являєсь уже основно вилїченим із ідей своєї „Інструкциї“ і з свого характеру „pieśniarza czerwonoruskiego“. Від тепер він тілько Поляк, польський патріот, а коли ще раз вертає до руської справи, то тілько на те, щоб у брошурі подиктованій крайнїм польським шовінїзмом, відмовити тій справі всякого права на істнованє. Його „Rzecz Czerwono-ruska“, се правдивий ар-

сенал найріжнїйшого оружя против Руси: і лїнґвістика і етноґрафія і історія і традиция і державне право і нїби цівілїзацийна місія — все тут порушено, щоб доказати, що галицька Русь, то невідлучна часть Польщі і по за рамами Польщі не має нїякої рациї істнованя. Руська мова для него не більше, як „powiatowszczyzna", яка може собі жити, але не може мати претензиї до витвореня окремої лїтератури і осьвіти. Інтересно, як Ц—ч виражає ся в тій брошурі про свою власну червоно-руську письменність. „Червонорущина не має лїтератури такої, яку має польщина, а має тілько народні пісні і пісеньки Падури. Вводити її до шкіл значить опізнювати просьвіту. Хто не знає, як то тяжко в руській повітовщинї висловлювати свої думки, нехай спитає мене, бо я в нїй працював, а звісно-ж, що лекше в повітовщинї написати пісеньку, нїж викладати якусь науку. Але чому-ж я писав руською мовою пісні і всказівку (Інструкцию) для вчителїв руського народа? Що до пісень, то я хотїв писати людові пісеньки, котріб приняли ся в устах мого люду, а через те вплинути на його духа. Має руський люд пісні народні; я хотїв йому підсувати инші, писані в тім самім дусї, та

дарма, я не осягнув цїли. Швидше поет здужає написати найвеличнїйшу оду, нїж людову пісню. Я вважаю написанє такої пісні найвисшим доказом поетичного майстерства. Так само й пісеньки Падури дуже гарні, а все таки не перейшли в люд; видко, що писані не зовсїм в дусї пісень народнїх. Вказівка писана по руськи на те, щоб учитель (значить — пропаґандіст) зараз мав під рукою потрібні руські вислови (певно такі як „велколюд“, „вінзїнє“ „криж“ і т. и.), ширячи ідеї нашої будущини. Але я не писав нїчого в тій цїли, аби творити самостійну мову“. (K. Ciężglewicz, Rzecz Czerwonoruska, 1848 roku, w drukarni Ossolińskich, стор. 2).

Лишаючи на боцї те розумне слово, яке Ц—ч сказав про народнї пісні, ми звернемо увагу тілько на ту скромність, з якою він говорить про свою „Інструкцию“. Вона мала ширити між руським людом „pomysły naszej przyszłości“! Дивно тілько, що він так пильно вистерігав ся сказати троха докладнїйше про її зміст. Та ба, се йому було не на руку — не задля руської мови, якою писана була „Інструкция“ (мова ся, як ми бачили, була страшенно підмішана польонїзмами), а задля різунсько-гайдамацьких її ідей.

Виступаючи против Русинів Ц—ч може бажав по трохи зрегабілїтувати себе в очах польської шляхти. І справдї се йому удало ся. Він дістав місце в шляхетськім маєтку і вмер на ласкавім хлїбі у шляхтича. Але революційна леґенда, що на основі його Інкструкциї витворила ся була перед 1840 роком, не загибла. Відірвавши ся від особи Ценґлєвича вона, можна сказати, лїтала в повітрю, чіпляючи ся мов павутинє раз сего а раз того дїяча. Її прикладувано до Едварда Дембовского*), приложено до Фердинада Чаплїцкого, мандатора з Горожани, а вкінцї пришпилено й до Шевченка. Се дає нам міру не талантів, не заслуг, не ідей тих людей, але міру тої ненависти, з якою володарі приднїпрянської України глядїли на крепака, одного з тих битих та неволених Грицьків, Кузьмів і Тарасів, який дійшовши до розуму і до слова взяв ся по свойому малювати козаччину, Сїч і гайдамаччину. Такий чоловік в понятю польських шляхтичів міг мати тілько одну цїль — різати, міг мати тілько такі ідеали, які вони знали з Цен-

*) Я чув устно оповіданє того рода, де богато говорило ся про Дембовского, звісно, речі леґендарні а не історичні. Щось подібного є в оповіданю панї Ебнер Ешенбах „Der Kreisphysikus.“

ґлєвичевої Інструкциї і з його пісень. Такий чоловік мусїв бути одним із тих фатальних „учителїв руського народа“, про яких говорив Ц—ч, мусїв поступати так, як такому вчителеви було слїд — і маємо готову льоґічну і психольоґічну основу, на якій повинна була до Шевченка прилипнути польська революцийна лєґенда. Випливом тої самої ненависти було й пізнїйше домаганє маршалка та підмаршалка київської шляхти в р. 1861, щоб усї твори Шевченка і Кулїша поконфіскувати і не допускати до рук народа. Excusez du peu! Про закони Ману тоді вже, розуміється, не було й мови. Тілько яких 10 лїт по похороні Шевченка і по похороні крїпацтва Поляки здобули ся на спокійнїйше і більше безстороннє оцїнюванє Шевченка, на працї Ґвідона до Батталїя та Леонарда Совіньского.

Інтерпеляция

посла Брайтера і товаришів до Його Екцелєнциї пана міністра правосудя в справі конфіскати літературно-історичної брошури д-ра Івана Франка пз. „Шевченко героєм польської революцийної леґенди“.

(Дословний переклад із стенографічного протоколу 85 засїдання XVII. сесиї Ради державної з д. 17. грудня 1901 р. стор. 8214—8215.)

У всїх цивілїзованих краях, навіть у абсолютній Росиї вільні від цензури історичні або літературно-історичні документи, річи, що мають бодай пів столїтя за собою і публїкують ся з метою історичного досліду або цитують ся з архівів. Без такої свободи не було би нїякого історичного досліду, давнїйші обставини булиб зовсїм незрозумілими або лишились би виключною власністю немногих, хто припадком є в посїданю старого документа.

Про сю елєментарну правду не знає, здаєть ся, львівська ц. к. державна прокураторія і ц. к. львівський краєвий суд, як се бачимо зі слїдуючої конфіскацийної історії.

В роцї 1894 була в руській часо-

писи „Житє і слово“ опублїкована лїтературно-історична праця д-ра Івана Франка пз. „Шевченко героєм польської революцийної леґенди“, де між иньшими цитовано поезиї і прозові уступи польського аґітатора з перед марта 1848 р. Каспра Ценґлєвича, в тім числї також його „Інструкцию для вчителїв руського народа“, віднайдену автором у збірцї рукописів бібліотеки Оссолїнських. Ся „Інструкція“ була написана в р. 1834—1836, і автор цитував се писанє, як також бунтівницькі поезиї Ценґлєвичеві, давно вже (ще 1841 р.) друковані і звісні історикам, тілько як причинки до ілюстрациї часу і духових течій серед тодїшньої польської молодїжи, які піддав також досить острій критицї.

Тодїшня прокураторія пропустила сю статю. Так само не була зачеплена прокураторією й иньша наукова праця, де вставлені були в текст довші цитати з „Інструкциї“[1]). Аж коли д-р Франко в згаданій часописи передрукував повний текст „Інструкциї“, була дотична книжка часописї сконфіскована і „Інструкцию“ довелось вирізати.

---

[1]) Мова тут про працю Ів. Заневича „Знесенє панщини в Галичинї“, Львів 1896, див. стор. 67—76.

Та ось недавно дав д-р Франко окремо передрукувати свою, в 1894 р. без перешкоди пропущену розвідку „Шевченко героєм польської революційної лєґенди“, і сей передрук був сконфіскований не за висловлені там погляди або тенденції самого автора, а лише за цитовані в розвідці уривки віршів і прози Цєнґлєвича, написані ще в першій половині XIX в. Яка дразлива львівська прокураторія що до тих літературно-історичних документів, видобутих із бібліотечного пилу, видно з слідуючого. Сконфісковано ось яку строфу пісні Цєнґлєвича, що малює стан панщизняних селян:

Що пан не зідре, цїсар забере
Нам сиротам бідненьким;
Пани з нас кафтани, цїсари сорочки
Друт з добитком цїленьким. (Ст. 50).

Далї сконфісковано (на стор. 62) ось який уступ із „Інструкції“: Попи сказали: „Права науки Христа, то давні дїї. Ми визнаємо нинї права костела, котрі нам наказуют слухати короля, панів і папи римського Тії платят нам і тим продалисьмо правду, а від них дісталисьмо житє і добрий бит“. Далї підпав тій самій долї ось який уступ, також цитат із „Інструкції“ (стор. 63—64): „Виставмо собі

тілько цара на троні, а в коло него міністри, князі, урядники і инші слуги, котрі запродали правду, і шпігуни і некоторій пани, слуги і приятелї царскі, а докола всїх ми, братя, ми — мир! ми, люде угнетеній, з приятелями, братами, апостолами нашими. Як бисьмо всї крикнули: до меча! до коси! і до ножа! як бисьмо ся всї стиснули до купи, що би їм там було в серединї? О братя! ми страшнїйшій як саме пекло! Трясет ся цар перед нашою силою. Алеж тихо! Ще раз упоминаю: прийдут до вас люде, може знакомі ваші, будут вас научати і читати слова мої. Вірте їм, научайте дальше знакомих, а коли ударит година, станут всї, що воювали для вільности нашої. Крикнем: Преч неволя царская і панъская! і підемо за людьми, котрі нам вказуют дорогу до щастя і вільности. Господе допомагай! Амінь".

Та найцїкавійша конфіската отсего уступу, що знаходить ся на стор. 45 передруку; там цитуєть ся в прозї віршик знайденій 1837 р.: „Доля мужика, яку йому готують цїсарь і дїдич, се голод і неволя. Весь свій вік працює мужик кроваво з усеї сили, а проте мусить терпіти голод. Його тїло покрите лахами,

а за те цїсарь і пани вбирають ся в золото, як колиб чоловік не був рівний чоловікови. Але вже з хмарою прилетїв огнистий орел до всїх народів, щоб їх сповістити, що огонь і смерть упадуть на цїсаря і на панів".

Сей цитат узятий не з нїякого рукопису і не з нїякої революцийної брошури, але дословно з книжки урядового історика польського повстаня 1846 року, М. Салї (M. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846, стор. 70). І хоча в тих цитатах говорить ся про давно минувші відносини та людей, хоча цїла розвідка д-ра Ів. Франка зовсїм не пропаґандова і не має на метї нїякого підбурювання, але строго критична і наукова, то проте ц. к. краєвий суд затвердив конфіскату брошури, буцїм то тому, що автор в інкрімінованих уступах нарушує честь винну Його Величеству цїсареви і силкуєть ся побудити читачів до ненависти і погорди (!!) супроти Його Величества, далї тому, що доводить читачів до ненависти против католицького духовенства, а в кінцї тому, що оба передостатнї уступи — дословні повторення зі сконфіскованої колись „Інструкциї".

Супроти сеї очевидної духової обмежености і браку осуду в урядуючих властей звертають ся підписані до Його Ексцелєнциї мінїстра правосудя з запитанєм:

1. Чи може він погодити таке поступуванє з істнуючими красовими законами і з заґварантованою основним законом конституцийним свободою наукового досліду, а коли ні, то

2. чи схоче поучити львівські красові власти про незаконність такого поступуваня?

Брайтер, Романчук, Фресль, Хоц, Зайц, Перперсторфер, Гибеш, Цінґр, Ельдерш, Август Сегналь, Емануель Груби, Черни, Др. Еллєнбоґен, Др. Штраухер, Кльофач, Голянски.